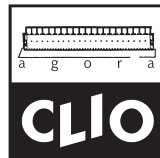

Jelena Subotić

ŽUTA ZVEZDA, CRVENA ZVEZDA

Sećanje na Holokaust
posle komunizma

Prevela s engleskog
Ksenija Todorović

Beograd, 2021

Za Daga i Lea

Sadržaj

Uvod	9
Veliki sivi kamion	15
1. Politika obeležavanja sećanja na Holokaust posle komunizma	35
2. Na beogradskom Sajmištu	71
3. Hrvatska ostrva sećanja	133
4. Dugačke senke Vilne	197
Cena sećanja na Holokaust u dvadeset prvom veku ...	265
Indeks	295

Uvod

Milivoje Jovanović bio je državni službenik od karijere u Beogradu, u Kraljevini Jugoslaviji. Posle diplomiranja na Pravnom fakultetu 1934. godine, primljen je u Ministarstvo unutrašnjih poslova i svoju karijeru doveo je do čina višeg policijskog inspektora. Godine 1938, kao elitni policijski poverenik postao je šef lične bezbednosti jugoslovenskog kneza namesnika Pavla Karađorđevića. Postojano se penjući ka sve višem rangu u jugoslovenskoj policiji, u aprilu 1941. godine, uoči okupacije, Jovanović je bio na mestu šefa odeljenja Opšte policije u Beogradu.

U rano jutro 6. aprila 1941, dežurni službenik telefonirao je Jovanoviću da su nemački avioni uzleteli iz Rumunije i da se kreću ka Beogradu. Jovanović je hitno otišao do kancelarije i, zajedno s nekolicinom kolega iz Uprave grada, spalio sva dosijea koja je policija čuvala o sumnjivim komunistima. Posle nekoliko časova, počelo je bombardovanje Beograda od strane sila Osovine. Jovanović je mobilisan u jugoslovensku vojsku da se bori protiv Nemaca u tom kobnom „aprilskom ratu“. Posle samo nekoliko dana jugoslovenska vojska je posustala i nemačke trupe umarširale su u Beograd 12. aprila. Sledećeg dana Jovanović se ponovo javio na dužnost.

Njegov posao, međutim, bio je izmenjen. Nemačka okupaciona uprava radila je veoma brzo na uspostavljanju novog aparata moći. Odeljenje Opšte policije preimenovano je u Specijalnu policiju i Jovanović je postavljen za šefa. Nemci su odmah naredili niz represivnih mera – uključujući i posebne diskriminacione mere prema Jevrejima,

Romima i komunistima. Beogradska Specijalna policija dobila je nalog da sprovede te mere i o tome izvesti nemačke vlasti. To je bio novi posao Milivoja Jovanovića. Ispunio je podatke za svoj novi službeni profil i u odgovoru na pitanje broj deset, „Nacionalnost i rasa; imate li ikoga u porodici ko je poreklom Jevrejini ili Ciganin“, on je odgovorio: „Srbin – čisti Arijevac“.

Kao šef Specijalne policije, Jovanović je reorganizovao svoje odeljenje da bude spremno za obavljanje novih prioriternih zadataka. Prvi put je ustanovljen poseban Odsek za Jevreje. U maju 1941. godine, tokom jedne reorganizacije, Jovanović je novu policijsku jedinicu uputio u sledeće:

[Šef ovog odseka] vršiće opštu kontrolu nad Jevrejima: upisivati ih u registar, voditi kartoteku Jevreja i sređivati kartone kako Jevreja, tako i jevrejskih radnji. U pogledu određivanja Jevreja na zajedničke radove, dozvoljavanja da mogu obavljati specijalne poslove, odnosno oslobađavanja Jevreja od rada zbog starosti ili bolesti, vodiće računa da se striktno izvršavaju postojeća naređenja. Naročito će kontrolisati Jevreje da li se pridržavaju propisa o nošenju jevrejskog znaka, o dozvoli ili zabrani vođenja radnje, o isticanju table na jevrejskim radnjama i o stavljanju oznake da je radnja zaplenjena, ako je zaplenjena itd. Staraće se da preduzme sve što treba da se naredbe o Jevrejima najtačnije izvršavaju, pa će u vezi s time svršavati i razne administrativne poslove koji se tiču opšte kontrole nad Jevrejima. Isto tako obavljaće naređenja o kontroli Cigana.¹

Redovno je slao izveštaje svojim nadređenima u Upravi grada Beograda, koji su ih zatim slali dalje, Nemcima. U izveštaju od 10. juna 1941, Jovanović je napisao: „Nad Jevrejima vrši se svakodnevna kontrola i isti se privode ili im se vrše pretresi prema naređenju nemačkih vlasti.“² U izveštaju od 10. jula stoji:

Hapšeni su i istaknuti komunisti i izvestan broj ovih otpremljen je u koncentracioni logor [na Banjicu.] Do danas registrovano je ukupno

¹ Dosijeji o aktivnostima Specijalne policije 1941–1944, Istorijski arhiv Srbije, Beograd, Uprava grada, Specijalna policija, kutija 589.

² Dosijeji Odeljenja Specijalne policije, izveštaj od 10. juna 1941.

9.435 Jevreja i 670 jevrejskih radnji, kao i 3.050 Cigana. Vođen je stalni nadzor nad Jevrejima i Ciganima i bilo je više slučajeva po kojima su izvesna lica među ovim privedena Gestapo-u zbog nepridržavanja izdatih naređenja.³

U toku tih prvih meseci okupacije, od aprila do jula 1941, sprovedene su prve mere diskriminacije, izolacije i lišavanja poseda. Da bi se ove mere nadgledale i sprovodile u cilju „zaustavljanja jevrejsko-komunističkih akcija“, Gestapo je svakog meseca obezbeđivao beogradskoj Specijalnoj policiji 16.000 jugoslovenskih dinara. Novac je prikupljan od srpskih Jevreja i korišćen za njihovo uništavanje.

Sredinom jula 1941. godine Jovanović je otpušten (ili je podneo ostavku, kako je sam govorio) s mesta šefa Specijalne policije i postavljen na niži položaj, kao običan inspektor Beogradskog sedmog rejonu. Na njegovo mesto postavljen je ambiciozni Miodrag Petrović, koji takođe nije sasvim odgovarao zadatku i otpušten je samo dva meseca kasnije. Od septembra 1941. godine sve do kraja rata, šef Specijalne policije bio je Ilija Paranos, koji je mnogo iskrenije i s više žara verovao u nemačke motive.

Iako više nije bio na visokom položaju, Jovanović nije izgubio poverenje okupacionih vlasti. Postavljen je kao član komisije koja je trebalo da napravi kategorizaciju zatvorenika u koncentracionom logoru Banjica, prvom koncentracionom logoru u Srbiji, mestu gde su bili zatvoreni i mučeni dvadeset četiri hiljade komunista, Jevreja i Roma; od tog broja četiri hiljade je ubijeno.

U martu 1944. godine, međutim, Jovanović više nije bio u milosti okupacionih vlasti i Gestapo ga je uhapsio, navodno pod sumnjom da je saradivao s komunističkim pokretom otpora. Mučili su ga elektrošokovima. U aprilu je prebačen na Banjicu – u onaj isti logor koji je Specijalna policija za koju je radio pomogla da se otvori. U julu je stavljen na spisak zatvorenika koje treba deportovati u Mauthausen. Zahvaljujući sreći, prijateljskim intervencijama i sve većoj pometnji među nemačkim okupacionim vlastima, nije ubačen u transport za Mauthausen. Nemci su odlučili da zatvore banjički logor i ubiju preostale

³ Dosijei Odeljenja Specijalne policije, izveštaj od 10. jula 1941.

logoraše. Jovanović je pušten, i po zlu poznati komandir Banjice Božidar Vujković rekao mu je tom prilikom: „Na vas nećemo da trošimo metke, gospodine Jovanoviću. Vas će na kraju ubiti komunisti.“

U oktobru 1944. godine Beograd je oslobođen i Titova komunistička armija umarširala je u grad. Jovanovića je uhapsila nova vlast i u decembru optužila za kolaboraciju. Saslušanje nije bilo usmereno toliko na ono što je radio tokom rata, koliko na njegov „karakter“ i na pitanje koliko je članova njegove šire porodice stupilo u partizane. Nabrojao ih je onoliko koliko se setio, podvlačeći da su njegove nećake „obrazovane u duhu antifašizma“. Pušten je kući. Tokom narednih godina komunističke vlasti su ga više puta hapsile i držale u pritvoru kraće ili duže vreme – najduže je u zatvoru proveo devet meseci 1949–1950. Posleratne godine bile su obeležene najpre siromaštvom i opštim nepoverenjem prema komunističkom uređenju, a zatim dugotrajnom ekonomskom nestabilnošću. Konačno je obnovio svoju pravničku praksu i penzionisao se kao pravni savetnik jedne građevinske firme. Umro je 1984. godine u sedamdeset devetoj godini.

Trideset godina posle njegove smrti, njegova porodica je dobila dosije koji je jedan beogradski advokat pripremio u odbranu Jovanovića. U dosijeu su se nalazili spiskovi istaknutih komunista koje je Jovanović tokom okupacije i službovanja u Specijalnoj policiji upozoravao na predstojeća hapšenja. Jednom drugom prilikom, Jovanovićevu ćerku kontaktirao je stari školski drug koji je želeo da joj saopšti da je njen otac spasao njegovu tetku, Jevrejku, tako što joj je pribavio lažna dokumenta i tetka nije morala da nosi žutu traku oko ruke. Jovanović je intervenisao da bi još dva člana porodice spasao deportacije u Nemačku. Mnogo godina posle rata ovaj prijatelj, sada lekar, prepoznao je Jovanovića u svojoj čekaonici, predstavio se i pomogao mu da dođe na početak reda. „Samo sam to mogao da učinim za njega“, napisao je Jovanovićevoj ćerki.

Ova priča odslikava složenu prirodu saradnje i spasavanja, odgovornosti i pamćenja. Neki su saradivali iz ideološke naklonosti prema fašističkim motivima. Neki su se upuštali u kolaboraciju iz karijerizma, drugi zato što nisu znali kako da se izbave iz situacije u koju su upali, ili iz straha, osećanja nesigurnosti, ili kukavičluka. Neki opet – kao Milivoje Jovanović – izgleda da su radili za okupatorske vlasti ali

su i pomagali ljudima tako što su im prenosili informacije do kojih su dolazili zahvaljujući svom visokom položaju. Jovanović kao da je radio za Nemce ujutro, a protiv njih poslepodne. Hapsili su ga Nemci, onda komunisti, a ipak je nekako uspeo da preživi i jedne i druge.

On je bio moj deda.

S ljubavlju se sećam šetnji gradom u koje me je vodio kad sam bila mala. Sećam se da nam je omiljena igra bila da pogađamo modele automobila – što me je najviše zanimalo kad sam imala pet godina. Uvek je bio nežan, nikad nije vikao na mene ili na bilo kod drugog; obično je bio tih i pomalo povučan. Bila sam premlada da bih se raspitivala o njegovoj prošlosti i osećam da ne bi rado govorio o tome.

Podaci o njegovom radu za vreme rata spadaju u sasvim nove informacije koje sam otkrila u toku istraživanja za ovu knjigu. Dok sam odrastala imala sam nejasno osećanje da je u ratu radio za policiju, ali nisam znala da je bio šef Specijalne policije tokom prva tri meseca nemačke okupacije. Dok sam istraživala posebne mere protiv Jevreja – žute trake oko ruke, oduzimanje imovine, zabranu korišćenja javnih česmi, ili javnog saobraćaja – i uporedila ih s mesecima od aprila do jula 1941. godine, dok je bio na čelu Specijalne policije, obuzimala me je velika zebnja. Pomislila sam na sopstvenog muža i sina sa žutim zvezdama na kaputu, kako čekaju u redu da prijave sopstvenu sudbinu; mislila sam i na svog dedu za koga bi oni bili samo dvojica od devet hiljada registrovanih Jevreja koje je on prijavio svojim nemačkim starišinama. Ili bi, možda, spadali među one kojima je pomogao? Nije to pravična slika i veoma je nepravedna prema iskustvu obe moje porodice – ali ne mogu da je izbacim iz svesti. Na pola knjige počela sam da osećam da je istorija moje porodice neraskidivo vezana s istorijom Holokausta i to na više načina nego što sam u početku mislila.

Pa ipak, moj porodični narativ nije uvek bio takav. Bio je prevažno antikomunistički – strahote ruske revolucije koje je još kao dete doživela moja baka Ruskinja, brojna hapšenja i poniženja koja je moj deda pretrpeo od jugoslovenskih komunista posle rata, a za moje roditelje cenzure i jednopartijska vlast pod Titom i težak život prvih godina pod komunizmom. Bilo je mesta sećanju na strašno siromaštvo i nesigurnost a za mog oca i sećanje na detinjstvo u jednom ustaškom logoru u Hrvatskoj; bila je to rana iz vremena odrastanja koja je, ve-

rujem, obeležila ceo njegov život. Prema tome, moj porodični narativ ticao se naše lične patnje. Sve je kršio i sve prožimao – bio je istinit, ali nije ostavljao mnogo prostora za pamćenje tuđih patnji. Ova knjiga nastala je iz duboke potrebe da se rekonstruiše sećanje drugih, i da to sećanje, takodje, postane i naše lično.

Veliki sivi kamion

Nado, draga moja,

Sutra ujutru polazim u logor. Mene niko neće naterati, ja ne čekam na poziv. Javljam se dobrovoljno da pođem s prvom grupom koja polazi iz ulice Džordža Vašingtona 23, sutra u 9 sati ujutru. Moji su protivni mojoj odluci, ali ja misim da ćeš me barem ti razumeti; ima toliko ljudi kojima je potrebna pomoć, da ja moram po nalogu svoje savesti da pređem preko sentimentalnih razloga u vezi s porodicom i kućom i da se potpuno stavim u službu drugih. Bolnica ostaje još u varoši, a upravnik mi je obećao da će me ponovo primiti kada se bolnica bude doselila u logor. Potpuno sam mirna i staložena i uverena da će sve ispasti dobro, čak iznad mojih optimističkih pretpostavki. Misliću često na tebe, ti znaš, a možda i ne, šta si za mene predstavjala – to ćeš i ubuduće. Ti si mi najlepša uspomena iz mog najprijatnijeg perioda – iz družine.

Nado moja draga, ja te mnogo, mnogo volim.

Hilda.

7. decembra 1941¹

Hilda Dajč je bila devetnaestogodišnja bolničarka, Jevrejka iz Beograda, iz Srbije. Odvedena je i zadržana u jevrejskom logoru na beogradskom Starom sajmištu (Judenlager Semlin), jednom od prvih

¹ Pismo Hilde Dajč u vlasništvu je Jevrejskog istorijskog muzeja u Beogradu.

logora za istrebljenje Jevreja u Evropi.² Logor na Sajmištu posebno je određen 1941. godine za interniranje Jevreja u Srbiji pod nacističkom okupacijom i nalazio se na mestu nekadašnjeg Beogradskog sajmišta, arhitektonskog čuda tridesetih godina dvadesetog veka.³ U logor su smeštani prevashodno žene, deca i stari, a Jevreji muškarci, koji su bili u dobrom zdravlju – njih oko osam hiljada – već do jeseni 1941. godine sistematski su ubijani u talasu nemačkih odmazdi koje su uvedene kao odgovor na žrtve jugoslovenskog antifašističkog otpora prema Vermahtu. U Hildinim pismima koja je slala prijateljima u Beogradu puno je opisa užasnih uslova u logoru i sve većeg očajanja i osećanja fatalističke neizbežnosti među logorašima.

Logor na Sajmištu nije bio mesto skriveno od pogleda. Nalazi se tačno na drugoj obali Save, preko puta centra Beograda i brojna svedočenja očevidaca potvrdila su da su građani Beograda mogli da vide logoraše sa Sajmišta kako tokom zime prelaze preko zaleđene reke da bi svoje mrtve sahranili na Jevrejskom groblju. Tokom jednog prelaska preko reke Hilda Dajč se dogovorila s prijateljicom Mirjanom Petrović da se vide na časak i razmene par reči. I, dok se život u Beogradu pod okupacijom odvijao donekle normalno, logoraši sa Sajmišta Beograđanima su „bili samo sitne tačke na zaleđenoj površini vode“.⁴

U jednom trenutku između njenog poslednjeg pisma, napisanog početkom februara 1942, i maja 1942. godine Hilda Dajč je ušla u veliki, mračni, sivi kamion. Verovatno su joj rekli da je odvođe u neki drugi logor, te da treba da spakuje svoje stvari i obeleži kofer, koji je onda utovaren u drugi kamion. Međutim, veliki sivi kamion bio je

² Prikaz logora na Sajmištu zasnovan je na tekstu Jovana Bajforda „Semlin Judenlager“; Jovan Bajford (Byford), *Staro sajmište: Mesto sećanja, zaborava i sporenja*, Beograd, Beogradski centar za ljudska prava, 2011; Američki Holokaust memorijalni muzej, „Axis Invasion of Yugoslavia“ [Invazija sila Osovine na Jugoslaviju], pristupljeno 24. januara 2019, <https://www.ushmm.org/wlc/en/article.php?ModuleId=10005456>. Upečatljiv književni prikaz nalazi se u knjizi Davida Albaharija, *Gec i Majer (Götz and Meyer*, London, Harvill Press, 2004).

³ Beogradsko Sajmište često se naziva i Izložbeni prostor Beograda i zbog toga, doslednosti radi, ja se u celoj knjizi pozivam samo na beogradsko Sajmište.

⁴ Aleksandar Ignjatović i Olga Manojlović Pintar, „Staro Sajmište i sećanja na II sv. rat“, *Helsinkička povelja* 117–118 (mart–april 2008), 33–35, ovde citirano sa strane 33.

pokretna gasna komora, koji su Nemci eufemistički zvali „kolima za čišćenje vašiju“ (*Entlausungswagen*). Bio je to kamionet u koji se ulazilo sa zadnje strane u hermetički zatvoren odeljak, koji je iz auspuha ubacivao ugljenmonoksid i tako ga pretvarao u pomoćnu gasnu komoru. Hilda je bila među jevrejskim logorašima iz Zemuna, pedeset do sto njih ukupno, u jednom od tih vozila koja su se kretala kroz centar Beograda, naočigled prolaznika, tokom deset do petnaest minuta koliko je bilo potrebno da svi budu otrovani gasom. Onda bi kamionet krenuo u Jajince, stratište na rubu Beograda, gde bi zatvorenici iz drugih logora istovarili leševe iz kamioneta u neobeležene masovne grobnice.

Do 10. maja 1942. dvojica SS oficira zaduženih za ove poduhvate, Vilhelm Gec i Ervin Majer, obavili su između šezdeset pet i sedamdeset vožnji kamionetom i ubili oko 6.300 Jevreja – gotovo sve logoraše koji su bili na Sajmištu.⁵ Posle toga logor na Sajmištu pretvoren je od logora za uništenje Jevreja u *Anhaltelager*, privremeni logor za smeštaj političkih zatvorenika, uhvaćenih partizana i robijaša – koji su većinom bili Srbi; odatle su ih transportovali u robijaške logore u Nemačkoj i Norveškoj. Od oko trideset hiljada logoraša u logoru nove namene, više od deset hiljada umrlo je tu, u samom logoru, od bolesti, gladi, hladnoće, fizičke iznemoglosti i surovog batinanja od strane čuvara.⁶

Junu 1942. godine, Emanuel Šefer, vođa nemačke bezbednosne policije u Srbiji, javio je svojim nadređenima: „Serbien ist Judenfrei“ („U Srbiji više nema Jevreja“), jer su do tog datuma ubijeni gotovo svi Jevreji u okupiranoj Srbiji, za manje od godinu dana od početka nemačke okupacije.⁷ Prema tome, Beograd je bio prvi evropski grad, a Srbija tek druga po redu teritorija (posle Estonije) pod nacističkom okupacijom, kojima je pripala ta strašna odrednica. Jedinu Jevreji koji su i dalje bili živi krili su se po provinciji ili su se pridružili partizanima.

⁵ U logoru na Sajmištu bilo je i Roma, a oni koji su preživeli surovu zimu 1941–1942. pušteni su 1942.

⁶ Milan Koljanin, *Nemački logor na beogradskom Sajmištu 1941–1944*, Beograd, Institut za savremenu istoriju, 1992.

⁷ Walter Manoschek, „The Extermination of the Jews in Serbia“ [Istrebljivanje Jevreja u Srbiji], u: *National Socialist Extermination Policies: Contemporary German Perspectives and Controversies*, ur. Ulrich Herbert, New York, Berghahn Books, 2000, 163–185.

I u opširnijoj historiografiji Holokausta, logor na Sajmištu ima važno mesto s obzirom na to da obeležava razdoblje u kojem je izuzetno poštreno ubijanje evropskih Jevreja.⁸ Osim toga, sistematsko korišćenje mobilne gasne jedinice ukazuje na prepedenost i redovnost nacističkih tehnika ubijanja; uskoro će se proširiti na sve logore smrti u okupiranoj istočnoj Evropi.⁹ To je, takođe, i središnje mesto u topografiji Holokausta u Srbiji, s obzirom na to da je polovina srpskih Jevreja ubijena upravo tu, tokom nekoliko kratkih prolećnih meseci 1942. godine.

Od 2019. godine, međutim, lokacija logora na Sajmištu je ružno „mesto nesećanja“.¹⁰ Bar pet zgrada, od trinaest koliko ih je izvorno sagrađeno za kompleks Sajmišta, delimično je ili potpuno uništeno tokom savezničkog bombardovanja Beograda u aprilu 1944. godine; posle rata su sasvim srušene. Preostale zgrade zarasle su u zelenilo, prekrivene đubretom, pune životinja lotalica i osinjaka. Zgrade se krune; u nekima su se nastanili siromašni skvoteri (bespravni stanari), a u nekima umetnici koji su građevine prepravili u ateljee (ili u ruševne stanove). U pojedinim zgradama nikle su male radnje – na primer, automehaničarski servis, vinarija, neko skladište, napušteno, zaraslo i tužno dečje igralište. Novi tržni centar „Ušće“ svojim svetlima treperi kroz vrhove drveća.

Najistaknutija zgrada onoga što je ostalo na tom mestu, centralna kula, napuštena je i urušava se. Tokom mnogo godina, u nekadašnjem Paviljonu Spasić, arhitektonskom dragulju Beogradskog sajmišta tri-

⁸ Christopher R. Browning, *The Origins of the Final Solution* [Poreklo Konačnog rešenja]: *The Evolution of Nazi Jewish Policy, September 1939–March 1942*, Lincoln, University of Nebraska Press, 2004.

⁹ Kada je završeno ubijanje u logoru na Sajmištu, kamionet je poslat u Nemačku na remont a odatle u Minsk u Belorusiji, gde je korišćen kao pokretna gasna komora za beloruske Jevreje. Manoschek, „The Extermination of the Jews in Serbia“, 180. Ova tehnologija prvi put je upotrebljena u samoj Nemačkoj, tokom nacističkog 'milosrdnog' ubijanja. Prvi put je primenjena za ubijanje u logorima u Helmnu (u Poljskoj, 1941) a potom u Beogradu, u logoru na Sajmištu, 1942. Videti Christopher R. Browning, *Fateful Months* [Sudbonosni meseci]: *Essays on the Emergence of the Final Solution*, New York, Holmes & Meier, 1985, 57–67.

¹⁰ Omer Bartov, „Eastern Europe as the Site of Genocide“ [Istočna Evropa kao mesto genocida], *The Journal of Modern History* 80, br. 3 (2008), 557–593, ovde citirano sa strane 557.

desetih godina, nalazio se noćni klub u kojem je održano više rok koncerata, uključujući i znamenitu predstavu Boja Džordža 2006; posle toga, 2007. godine, održano je međunarodno boksersko takmičenje. U međuvremenu je noćni klub zatvoren, a na njegovo mesto došla je teretana „Posejdon“ koja nudi dizanje tegova, fitness, mini-fudbal i borilačke veštine. Napolju je mali restoran. Drugi restoran otvoren je sa strane – „So i biber“ – i nalazi se u nekadašnjem turskom paviljonu, koji je za vreme logora korišćen kao mrtvačnica.¹¹ Na svom veb-sajtu restoran objavljuje da se nalazi u maloj ulici ušuškanoj u zelenilo i da nudi izuzetno velike porcije, parking i besplatan wi-fi. Priča o logoru na Sajmištu, kao i veliki deo priče o Holokaustu u Srbiji, ostaje gotovo potpuno izvan javnog pamćenja u Srbiji.

A ipak, vizuelni podaci o Holokaustu nalaze se na raznim mestima. Godine 2014, Istorijski muzej Srbije organizovao je naširoko najavljivanu izložbu pod naslovom *U ime naroda – politička represija u Srbiji 1944–1953*. Izložba je obećavala nova istorijska dokumenta i dokaze o komunističkim zločinima, od ubistava, kidnapovanja i logora do kolektivizacije, političkih procesa i tlačenja. Međutim, izložba je u suštini pokazala nasumično odabrane fotografije „žrtava komunizma“ izvađene iz pravog konteksta; tu su se našli nevini ljudi i veliki broj dokazanih fašističkih saradnika, članovi kvislinških vlada, ekstremno desničarska građanska milicija, kao i četnički pokret koji je bio u sprezi sa silama Osovine. Međutim, vizuelni podatak koji je zaustavljao dah bila je poznata fotografija zatvorenika u koncentracionom logoru Buhenvald, uključujući i Elija Vizela – fotografiju je napravio američki vojnik Hari Miler u vreme kada je logor oslobođen, aprila 1945. godine. Na beogradskoj izložbi ova kanonska slika bila je izložena u odeljku posvećenom komunističkom logoru za političke zatvorenike smeštenom na Golom otoku u Jadranskom moru.¹² Uz fotografiju sta-

¹¹ Kada su ga novinari pitali o etičnosti otvaranja restorana na mestu nekadašnjeg koncentracionog logora, vlasnik restorana je odgovorio: „Ako je državi toliko stalo do ovog objekta, onda neka ga otkupi od mene. Od nečega moram da živim.“ B92, „Staro sajmište – rujanje prošlosti“, 4. septembar 2013, http://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2013&mm=09&dd=04&nav_category=12&nav_id=74990.

¹² Logor u Buhenvaldu, Nemačka Demokratska Republika posle rata je jedno vreme koristila kao logor za izolaciju političkih zatvorenika; to ovde zvuči ironično, ali ni deo te informacije nije prikazan na beogradskoj izložbi.

Slika 1: Restoran na mestu logora smrti na Starom sajmištu, Beograd
(fotografija autorke)

jalo je objašnjenje da je slika „primer životnih uslova zatvorenika na Golom otoku“.¹³

Ovo izjednačavanje komunizma i fašizma, a zatim prisvajanje obeležavanja Holokausta uz vizuelne primere da bi se komunizmu oduzela legitimnost, niukom slučaju nije samo postjugoslovenski izum. Isti proces odvijao se širom istočne Evrope, praćen velikom količinom istorijskog revizionizma koji je posledica nastojanja istočnoevropskih država da poreknu, ili zamagle svoje učešće u fašističkim zločinima,

¹³ Čak i posle otkrivanja ovog pogrešnog tumačenja fotografije, ona nije uklonjena s izložbe i ja sam je videla prilikom posete u maju 2014. godine. Netom kasnije, u odgovoru na pobunu istoričara Holokausta ispod slike pojavila se cedulja s otkucanom legendom na kojoj je pisalo: „Fotografija zatočenika u sandučastim krevetima u logoru Dahau.“ Niko se nije potrudio da proveri da je fotografija snimljena u Buhenvaudu a ne u Dahauu, što govori da u Srbiji Holokaust uglavnom nikoga nije zanimao.

uključujući i Holokaust, podizanjem komunističkih nedela na nivo Holokausta, ukidanjem legitimiteta antifašizmu samo da bi se ozakoniла navala neofašizma.

U Mađarskoj je savremeno revidiranje Holokausta, mogućno, najekstremnije; vlada Viktora Orbana je to zvanićno odobrila i prihvaćeno je od strane neoćekivano velikog broja mađarskih intelektualaca. Na primer, muzej nazvan Kuća terora otvoren je u Budimpešti 2002. godine da bi isprićao priću o tome da je Mađarska dvadeseti vek doživela kao država ųrtva stranih komunista i, u mnogo manjoj meri, stranog fašistićkog reųzima. Muzej skraćuje dvadeseti vek Mađarske na razdoblje 1944–1989, tako da fašistićka era poćinje s nemaćkom okupacijom 1944, a ne godinom 1940. kada je Mađarska prišla silama Osovine. Prema tome, ovaj pomak potpuno sklanja istoriju Holokausta u Mađaraskoj pre 1944, a u tom razdoblju ųezdeset hiljada mađarskih Jevreja ubijeno je joų 1942. godine. To uniųtavanje nisu sprovodili Nemci nego mađarske snage pod voćstvom namesnika Mikloųa Hortija.¹⁴ Po toj hronologiji komunizam je predstavljen kao mnogo duųi i strahotniji teror u Mađarskoj nego ųto je fašizam ikad bio, i muzejska prića kroz izloųbu gotovo da uopųte ne pominje antifašizam i komunistićki otpor.

Slićno tome, spomenik ųrtvama nemaćke okupacije podignut u Budimpešti uzdiųe spomen Mađarskoj kao drųzavi koja je glavna ųrtva nemaćke okupacije, i to kroz simboliku nemaćkog carskog orla koji ubija Mađarsku preko njenog simbola arhandela Gavriila. Znaćajna prića mađarske Kuće terora i Spomenika ųrtvama nemaćke okupacije ne leųi samo u izjednaćavanju fašizma i komunizma, nego u ćinjenici da ih postavlja sasvim izvan linijskog toka mađarske istorije predstavljajući ih kao tuće, strano meųanje u mađarsko politićko telo, ųto hitro uklanja svaki trag mađarskih domaćih fašista i komunista i njihovu odgovornost – i za Holokaust i za gulag. Istovremeno, reha-

¹⁴ Ućeųe lokalnog stanovniųtva u antijevrejskim hajkama u Mađarskoj bilo je brojno, i u njima je ućeųvovalo dvesta hiljada mađarskih policajaca i „rodoljubivih“ dobrovoljaca. Randolph L. Braham, „Hungary: The Assault on the Historical Memory of the Holocaust“ [Mađarska: napad na istorijsko pamćenje Holokausta], u: *The Holocaust in Hungary: Seventy Years Later*, ur. Randolph L. Braham i András Kovács, Budapest, Central European University Press, 2016, 261–309, ovde citirano sa strane 266.

bilitacija Hortijevo doba postkomunističkoj Mađarskoj omogućava mitologizaciju veze s pretkomunističkom prošalošću, prikladno zaobilazeći četrdeset četiri godine komunizma tako da se savremenoj državi legitimitet zasniva na kontinuitetu s „autentičnijom“ (pa prema tome i legitimnijom) Mađarskom. Međutim, u Mađarskoj *ne poriču* Holokaust u smislu „poricanja postojanja Holokausta“; Viktor Orban je čak 2014. godinu proglasio Godinom sećanja na Holokaust. Ali, Holokaust je *uključen* u duži politički narativ o totalitarizmu dvadesetog veka i koristi se da, zarad mađarske političke elite, osudi njegov najgori oblik, komunizam.¹⁵

U Poljskoj je vlada stranke „Zakon i pravda“ sprečila otvaranje novog muzeja Drugog svetskog rata u Gdanjsku, jer nije bila zadovoljna usmerenjem muzeja na globalnu, a ne samo poljsku, istoriju rata. Vlada i bliski joj intelektualci smatrali su da muzej ne izražava „poljski pogled na stvar“ i miriše na „pseudouniversalizam“.¹⁶ Kada je Muzej napokon otvoren u martu 2017. godine uz veliko odobravanje stranih zemalja, vlada je na mesto direktora postavila svog političkog poslušnika i muzej spojila s jednom drugom institucijom, da bi se dobila priča o Drugom svetskom ratu koja više odgovara „poljskoj priči“. Svi ti potezi deo su nove poljske politike pamćenja čija je svrha da podvuče poljsko junaštvo i žrtvovanje kroz celu istoriju, a ne da se bavi negativnim epizodama kao što je, na primer, Holokaust. Ta politika pamćenja tera poljske umetnike da stvaraju mnogo pozitivniju priču o Poljskoj. Kao deo tog cilja, vlada se usprotivila poljskim filmskim stvaraocima koji i dalje snimaju filmove o Holokaustu, kao što je film *Ida* koji je dobio Oskara. Kada je 2016. godine emitovan preko televizije, prethodilo mu je upozorenje poljskoj publici o „istorijskim netačnostima“ – vero-

¹⁵ U najizraženijem antisemitskom raspoloženju, neki savremeni mađarski revizionisti Holokausta tvrde da je i sam komunizam bio jevrejski politički režim, a rezultat te surovosti ogleđa se u napadu preživelih Jevreja na hrišćane u odmazdi za Holokaust. Pregled različitih oblika revizionizma povodom Holokausta u savremenoj Mađarskoj, videti: Braham, „Hungary“.

¹⁶ Claudia Ciobanu, „Poland’s WWII Museum under Political Bombardment“ [Poljski muzej posvećen Drugom svetskom ratu pod političkim bombama], *Politico*, may 15, 2017, <http://www.politico.eu/article/polands-wwii-museum-under-political-bombardment>.

vatno zbog toga što se u glavnoj priči javljaju poljski seljaci koji ubijaju Jevreje, koje su pre toga krili – i pozivom da stvaraju umetnost koja će u pozitivnijem svetlu prikazati poljsku prošlost.¹⁷

Poljska je uvek koristila različite mogućnosti zakona da bi progurala to novo sećanje. Godine 2018, vlada je usvojila zakon koji kao krivičnim delom karakteriše korišćenje izraza „poljski logori smrti“ za nemačke nacističke logore smrti u okupiranoj Poljskoj, kao što su Aušvic, Treblinka i veliki broj drugih. Po tom zakonu kao krivica osuđuje se i bilo kakva natuknica da su možda Poljaci počinili zločine protiv Jevreja za vreme Holokausta.¹⁸ Poljska je 2017. godine tražila od Nemačke reparacije za štete počinjene tokom Drugog svetskog rata, tvrdeći da „istorijski računi još nisu svedeni“ – bio je to potez s jasnim ciljem: da se odgovori na sve strožu (ali bezopasnu) evropsku retoriku usmerenu na urušavanje demokratije u Poljskoj.¹⁹

Poljske vlasti ispitivale su uvaženog istoričara s Univerziteta u Prinstonu, Jana Tomaša Grosa, jer „vređa naciju“ svojim istraživanjem koje pokazuje neposredno učešće Poljske u ubijanju Jevreja i svojim zaključkom da je poljski otpor prema Nemcima bio relativno mlak.²⁰ Njegovu presudnu studiju o masakru u gradu Jedvabnu – gde su 1941. godine, naizgled bez ikakve nemačke naredbe ili pak prisustva, poljski seljaci okružili svoje susede Jevreje i žive ih spalili u jednom ambaru – veliki deo poljske javnosti i dalje osporava pa čak i poriče.

¹⁷ Andrew Pulver, „Polish TV Broadcaster Criticised for Its Treatment of Ida Screening“ [Kritika poljskog televizijskog izveštaja...], *Guardian*, 4. mart 2016.

¹⁸ Zakon je promenjen juna 2018. da bi nedelo bilo okarakterisano više kao povreda građanskog prava nego kao zločin.

¹⁹ Marek Strzelecki, „Poland Ramps Up Case for World War II Reparations From Germany“ [Poljska dopunjava zahtev za reparacijama od Nemačke], *Bloomberg News*, 8. avgust 2017, <https://www.bloomberg.com/news/articles/2017-08-08/poland-ramps-up-case-for-world-war-ii-reparations-from-germany>. O interesima EU, videti, Gabriela Baczyńska, „EU Grapples with Signs of Eroding Democracy in Poland, Hungary“ [EU se bori protiv znakova...], *Reuters*, 16. oktobar 2018, <https://www.reuters.com/article/us-poland-eu/eu-grapples-with-signs-of-eroding-democracy-in-poland-hungary-idUSKCN1MQ27X>.

²⁰ Alex Duval Smith, „'Vindictive' Polish Leaders Using New War Museum to Rewrite History, Says Academic“ [Ozlojeđeni poljski rukovodioci...], *Guardian*, 23. april 2016.

I to zbog toga što nije u pitanju Jedvabne nego Katin, gde je 1940. godine sovjetska armija ubila dvadeset dve hiljade poljskih vojnika i bacila ih u jame smrti – to je i dalje događaj koji zauzima središnje mesto u poljskoj istoriji Drugog svetskog rata. Katin, gde je sovjetska vojska mučki ubila Poljake, često se priziva u vezi sa sećanjem na Holokaust, kao na primer 2009. godine, kada je povodom šezdesete godišnjice izbijanja Drugog svetskog rata tadašnji poljski predsednik Leh Kačinski tvrdio da je izdajnički napad Crvene armije 1939. godine doneo „noć okupacije u čijoj se srži nalaze Holokaust, Aušvic i Katin“.²¹ Nije poruka samo da su Aušvic i Katin isti, nego da je komunizam *uzrokovao* Aušvic. Teško da postoji bolji način da se komunizmu oduzme legitimitet, već da se optuži za Holokaust.

Prisvojeno sećanje na Holokaust, ono što Kristen Godzi znamenito zove „precrtavanjem istorije“, dobilo je oblik „paravana sećanja“ koji filtrira i zatamnjuje svako ozbiljno razmatranje sopstvene odgovornosti za masovna zverstva tokom nedavnih ratova, ali takođe zamagljuje i sećanje koje se ne uklapa u tekući politički trenutak, kao što su, na primer, brojni nacistički zločini protiv komunista i partizana.²²

Obeležavanje sećanja na Holokaust, prema tome, nije zapravo poricanje – bez obzira na to koliko je problematično, ne daje istaknuto mesto onima koji poriču Holokaust kao istorijsku činjenicu ili dovode u pitanje ono što je zaista utvrđeno. Nije čak ni isto što i umanjivanje značaja, jer dok je naglasak uvek na mnogo većoj etničkoj patnji retko se čuje stvarno umanjivanje značaja jevrejskih žrtava.²³ Slobodna sam da iznesem svoje mišljenje da je mnogo istančaniji način da se shvati

²¹ Navedeno kod: Rolf Fredheim, „The Memory of Katyn in Polish Political Discourse: A Quantitative Study“ [Sećanje na Katin...], *Europe-Asia Studies* 66, br. 7 (2014), 1165–1187, ovde citirano sa strane 1165.

²² Kristen Ghodsee, „Blackwashing History“ [Prefarbavanje istorije...], *Anthropology News*, March 16, 2013, http://scholar.harvard.edu/files/kristenghodsee/files/blackwashing_history.pdf. O zaboravljenom sećanju, videti: Lindsey A. Freeman, Benjamin Nienass i Laliv Melamed, „Screen Memory“, *International Journal of Politics, Culture, and Society* 26, br. 1 (2013), 1–7.

²³ O uobičajenom umanjenju značaja Holokausta u Istočnoj Evropi, videti: Michael Shafir, *Between Denial and „Comparative Trivialization“: Holocaust Negationism in Post-Communist East Central Europe*, Jerusalem, Hebrew University of Jerusalem, Vidal Sassoon International Center for the Study of Antisemitism,

ovaj tip pamćenja Holokausta *prisvajanje pamćenja*, gde se u okviru sećanja na Holokaust ubacuje druga vrsta patnje, na primer patnja pod komunizmom, ili patnja zbog etničkog nasilja koje sprovode druge etničke grupe. To je sećanje na Holokaust okrenuto ka unutra, udaljeno od stvarnih žrtava pa i samog Holokausta, što Eva Plonovska Zjarek zove „narcisističkim poistovećivanjem s patnjom Jevreja“.²⁴

Kao što moja knjiga pokazuje, ovaj proces nije jednostavno usputni proizvod postkomunističkih promena; to je u stvari sastavni deo političke strategije postkomunističkih država koje svoj savremeni legitimitet zasnivaju na potpunom odbacivanju komunizma i obnovi veze sa svojim pretkomunističkim legendarnim, nacionalno čistim i, iznad svega, etničkim karakterom države. To odbijanje komunističkog nadnacionalnog i zamena istog prevaziđenim etničkim nacionalizmom određuje kako će Holokaust biti zapamćen. U globalnom okruženju antikomunizma, ovo nacionalno sećanje na Holokaust sasvim je izbrišalo sećanje na komunistički antifašistički otpor kao njegov neodvojivi deo, a to izostavljanje obezbeđuje savremenim antikomunističkim režimima štit legitimiteta. Prema tome, sećanje na Holokaust uopšte se više ne tiče Holokausta, i umesto toga povezano je s veoma akutnim potrebama ozakonjenja postkomunističkih država koje svoj identitet grade kao bazično antikomunistički, što ih, zauzvrat, čini još punovažnije evropskijim.

2002. Za podatke o sve češćem umanjeњу značaja Holokausta u Mađarskoj, videti: Braham, „Hungary“.

²⁴ Ewa Plonowska Ziarek, „Melancholic Nationalism and the Pathologies of Commemorating the Holocaust in Poland“ [Tužni nacionalizam i patologija obeležavanja sećanja na Holokaust u Poljskoj], u: *Imaginary Neighbors: Mediating Polish-Jewish Relations after the Holocaust*, ur. Dorota Glowacka i Joanna Zylińska, Lincoln, University of Nebraska Press, 2007, 301–326, ovde citirano sa strane 320.

Glavna teza knjige

Da bi osvetlila ovaj proces, moja knjiga istražuje kako je došlo do toga da države koriste političko pamćenje u strateške svrhe da bi rešile sopstvene savremene ontološke nesigurnosti – nesigurnosti u vezi s identitetom, njihovim statusom i u vezi s odnosima koje neguju s ostalim međunarodnim akterima. Moj glavni argument jeste da su postkomunističke države danas suočene sa sukobljenim izvorima nesigurnosti. Te države nastoje da ih „ključne“ zapadnoevropske zemlje prihvate kao potpuno evropske, a takav status i dalje je neuhvatljiv, pogotovo posle otvorene antiistočnoevropske retorike povodom evropske krize i Bregzita; na primer, poljske useljenike britanska štampa redovno opisuje kao privrednu napast jer su preplavili zemlju i Britancima oduzimaju poslove.²⁵ Međutim, da bi neko postao u punoj meri evropski mora da učestvuje u kosmopolitskoj evropskoj istoriji dvadesetog veka u kojoj je, možda, najglasnija priča o Holokaustu.

Evropska priča o Holokaustu teško je pogodila i razljutila postkomunističke zemlje od kojih se tražilo da prihvate i doprinesu prevashodno zapadnoevropskoj priči kao članice ili kandidati za članove Evropske unije. Problem leži u tome što se kosmopolitsko pamćenje Holokausta, razvijeno na Zapadu, ne uklapa u veoma različito sećanje na Holokaust u postkomunističkoj Evropi.²⁶ To neuklapanje očigledno je pre svega u tome da Holokaust nikad nije imao ulogu središnje odrednice pamćenja onoga što je doživljeno tokom dvadesetog veka u postkomunističkom svetu. Kao što je Toni Džad rekao, „Zaista ne-

²⁵ Ariel Spigelman, „The Depiction of Polish Migrants in the United Kingdom by the British Press after Poland’s Accession to the European Union“ [Opis poljskih useljenika u Ujedinjeno Kraljevstvo...], *International Journal of Sociology and Social Policy* 33, br. 1/2 (2013), 98–113; Adrian Favell, „European Union Versus European Society: Sociologists on ‘Brexit’ and the ‘Failure’ of Europeanization“ [Evropska unija naspram evropskog društva...], u: *Brexit: Sociological Responses*, ur. William Outhwaite, London, Anthem Press, 2017, 193–200.

²⁶ Daniel Levy i Natan Sznaider, „Memory Unbound: The Holocaust and the Formation of Cosmopolitan Memory“ [Nesputano sećanje...], *European Journal of Social Theory* 5, br. 1 (2002), 87–106.

prijatna istina o Drugom svetskom ratu je u tome da ono što se dogodilo Jevrejima između 1939. i 1945. godine nije ni blizu bilo toliko važno većini protagonista kao što bi oni to možda kasnije poželjeli.²⁷ Istočnoevropske države su posle komunizma konstruisale sopstveni identitet na pamćenju staljinističke i sovjetske okupacije, kao i na etničkim sukobima s drugim zemljama pre komunizma, mnogo više nego na pamćenju Holokausta. Istorija Holokausta u Zapadnoj Evropi, prema tome, preti da zauzme središnje mesto umesto komunističkih i etničkih žrtava i tako postane vodeća istorija koja okuplja postkomunističke države ali istovremeno remeti ravnotežu njihovog identiteta.

Moja knjiga dokumentuje kako su postkomunističke države, utičući na politiku pamćenja Evropske unije i prateći zakonodavni proces, pokušale da reše ovakvu nesigurnost postavljajući u prvi plan drugu vrstu Holokausta gde su pamćenje i sećanje, simboli i vizuelne odrednice Holokausta prisvojeni s ciljem da predstave zločine komunizma. Kriminalna prošlost se ne poriče u potpunosti, ali je odgovornost upućena u pogrešnom pravcu. Time se postižu dve stvari – prvo, nacija se oslobađa potrebe da prizna odgovornost za kriminalnu prošlost, a istovremeno se komunizam, kao politički projekat, proglašava kriminalnim. Postoji još jedna značajna posledica. Oduzimanjem legitimiteta komunizmu, postkomunističke države odvlače antifašistički otpor iz središta pamćenja Holokausta i na taj način obnavljaju i ideološki normalizuju fašističke ideološke pokrete sadašnjeg trenutka.

Balkan i Baltik

Da bi se ovi argumenti pojasnili, knjiga analizira savremenu praksu obeležavanja Holokausta u dva postkomunistička regiona: u nekadašnjoj Jugoslaviji i na Baltiku. Zemlje u te dve oblasti imaju različite

²⁷ Tony Judt, „From the House of the Dead: On Modern European Memory“ [Iz kuće mrtrvih...], *New York Review of Books* 52, 6. oktobar 2005.

istorije Holokausta pa i komunizma, ali njihovi osnovni akteri sećanja – muzeji, obrazovne ustanove, ministarstva za kulturu – sproveli su izvanredne i raznovrsne projekte prisvajanja i obrtanja pamćenja Holokausta. Upravo zbog tih različitih odgovora bitno je da se izvrši njihovo međusobno poređenje.

Iskustvo komunizma na Balkanu i na Baltiku uopšte nije isto. Prvo, jugoslovenski komunizam posle razilaska sa Sovjetskim Savezom 1948. godine bio je kvalitativno drugačiji od baltičkog slučaja pod sovjetskom okupacijom. Jugoslovenski komunizam nije bio toliko represivan, niti doktrinaran i bio je mnogo otvoreniji prema Zapadu. Još bitnije, ono što su jugoslovenski građani doživeli bilo je sasvim suprotno doživljaju sovjetskih građana, što znači da je politički prostor za pobunu – posebno ako nije otvoreno politička, nego više umetničke i književne vrste – bio mnogo širi. Komunistička Jugoslavija naravno da se bavila konfiskovanjem vlasništva, nezakonitim pritvorima, i prinudnim raseljavanjem stanovništva; imala je i surove logore za političke zatvorenike, od kojih je najčuveniji bio Goli otok. Ali ovakva represija i svakodnevni teror s kojima su jugoslovenski građani bili suočeni, imali su sasvim drugačiju težinu od onoga što su sovjetski građani morali da izdrže. Još preciznije, postkomunistička tranzicija u Jugoslaviji izazvala je surovi građanski rat, zločine protiv humanosti i genocid u celom regionu. Prema tome, jugoslovenski komunizam nije tada zamenjen nečim boljim, nego mnogo razornijim nasiljem. Tu razliku u vrsti komunizma i postkomunističkog perioda istraživanje političkih nauka tek treba da savlada u Istočnoj Evropi, a to, kako je Milada Vahudova prikladno primetila, i dalje sadrži „problem Jugoslavije“.²⁸ Jugoslavija je bila prisutna, u središtu komunističkog iskustva, a ipak se njena priča ne uklapa u vladajuću istoriju komunizma i postkomunizma koja je zajednička ostalim delovima regiona.

Drugo, ono što su Jevreji doživeli za vreme Drugog svetskog rata, pa i za vreme komunizma, veoma se razlikuje u ove dve oblasti. U Drugom svetskom ratu jugoslovenski partizani su pozdravili veliki

²⁸ Opaske povodom radionice „Kuda ide Istočna Evropa?“, „Whither Eastern Europe? Changing Political Science Perspectives on the Region“, University of Florida-Gainesville, 9–11. januar 2014.

procenat jugoslovenskih Jevreja koji su se pridružili pokretu otpora da bi preživeli, ali i zbog toga što su, kao izuzetno povrediva manjina, bili privučeni neetničkim, svenacionalnim jugoslovenskim komunističkim identitetom. Za razliku od Sovjetskog Saveza, a svakako za razliku od Poljske i Mađarske, antisemitizam uopšte nije bio tako izražen među jugoslovenskim komunističkim vođama, ako je uopšte i bio primetan. Komunistička Jugoslavija nije posedovala nikakvo iskustvo antisemitskih čistki komunističke partije kao SSSR ili Poljska, tako da je bilo razlike i u pamćenju Holokausta i komunističke doktrine. Za razliku od ostalog komunističkog sveta, Jugoslavija je dozvoljavala – posebno u godinama neposredno posle rata – skromno obeležavanje Holokausta, pa je čak davala potporu jevrejskim spomenicima u čast žrtava, što sovjetska doktrina nikad nije dozvolila.

I na kraju, najočiglednija razlika između dva regiona leži u činjenici da je Jugoslavija bila suverena i sve nezavisnija od Sovjetskog Saveza, tako da je šezdesetih godina uspela da stvori i globalni treći put – Pokret nesvrstanih – i na taj način uzdigne svoj međunarodni status. Baltičke zemlje, s druge strane, okupirao je Sovjetski Savez, slomio njihov kulturni i nacionalni identitet, deportovao stanovništvo i zlostavljao ga, a Moskva je neposredno upravljala njihovom moći pamćenja Holokausta ili komunističkih zverstava.

Postoji razlika i u onome što se nedavno događalo u Jugoslaviji i baltičkim državama. Posebno značajan za moj argument jeste različit raspored pristupanja Evropskoj uniji, pa, prema tome, i različiti nivoi pritisaka EU na zemlje kandidate u vezi s propisnim obeležavanjem sećanja na Holokaust. Baltičke zemlje su primljene u prvom talasu uvećanja Unije 2004. godine, i morale su brže da nađu odgovor na ono što je EU očekivala od njih. Međutim, kada su se našle bezbedno u okviru Unije ove zemlje su razvile sasvim novi repertoar prakse obeležavanja Holokausta, koji će njihovi politički predstavnici utemeljiti preko političkih institucija same Unije.

Države bivše Jugoslavije nisu mogle tako jednostavno da pristupe Evropskoj uniji. Samo je Slovenija primljena 2004, a od tada, jedino je još Hrvatska, od svih preostalih država bivše Jugoslavije, pristupila Evropskoj uniji (2013. godine). Srbija kao da je na beskonačnom krivudavom putu ka Briselu i datum prijema još nije utvrđen. Bosna i Her-

cegovina, Crna Gora, Makedonija i Kosovo, i dalje su na tom putu, s veoma slabim šansama za članstvo jer je EU prezasićena uvećavanjem i umorna od toga. Različita iskustva svakako su uticala na to kako se kraj komunizma odvijao u tim regionima i kako je obeležavanje i pamćenje Holokausta i komunizma izmenjeno tokom vremena.²⁹

U mojoj knjizi sećanje na Holokaust poredi se na ta dva pola post-komunističke Evrope da bi se pokazalo koliku moć ontološka nesigurnost – nesigurnost u vezi s identitetom – ima nad društvima posledavnih istorijskih događaja. U kontekstu obeležavanja Holokausta, u dijalogu država koje su na „periferiji“ Holokausta (kao bivša Jugoslavija) ili u „jezgru“ (bivši Sovjetski Savez) saznaje se mnogo više o tome šta zaista znače savremene teskobe u vezi s pamćenjem Holokausta, i koje strategije države koriste da bi ih rešile.

Da bi se stiglo do tih razlika, pregledala sam stotine primarnih arhivskih dokumenata i sekundarnih izvora naučne literature o Holokaustu i njegovom obeležavanju u ta dva regiona, uključujući i novinske tekstove o komemoracijama, muzejskim izložbama i prateće kataloge, usmena svedočenja, istorijske udžbenike, javne govore, kao i pozorišne, filmske i književne izvore. Tokom četiri godine (2014–2018) obavila sam desetine intervjua, posetila muzeje i spomen-obeležja u Aušvicu, Beogradu, Berlinu, Krakovu, Ljubljani, Londonu, Nirnbргу, Pragu, Terezinu, Vilnjusu, Varšavi, Zagrebu, Sankt Peterburgu i Vašingtonu.

Plan knjige

Ova knjiga ima dva glavna cilja. Prvi je da objasni na koji način političko pamćenje, kao što je sećanje na Holokaust, oblikuje pravac

²⁹ Pokušaj mapiranja različitih sećanja na komunizam u istočnoj i srednjoj Evropi može se naći kod: Michael H. Bernhard i Jan Kubik, *Twenty Years after Communism: The Politics of Memory and Commemoration* [Dvadeset godina posle komunizma...], Oxford, Oxford University Press, 2014.

obrazovanja savremenog identiteta pojedinih država i s kojim političkim učinkom; stavlja na probu postojeću naučnu saglasnost koja traži da se Istočna Evropa odrekne svoje komunističke prošlosti i poistovećuje zločine komunizma sa zločinima fašizma.

Drugi cilj je da osvetli istoriju Holokausta i sadašnje obeležavanje sećanja na Holokaust u postkomunističkim zemljama koje često deluju kao da se nalaze na periferiji ove priče. Kako je Timoti Snajder rekao: „Gotovo svako ko umre tokom Holokausta, pre rata je svojom otadžbinom smatrao ili Poljsku ili Sovjetski Savez i bio je poslat ili u Poljsku pod nemačkom okupacijom ili na teritoriju SSSR-a pod nemačkom okupacijom, da tamo bude ubijen.“³⁰ Zbog činjenice da su se sva ta zverstva uglavnom dešavala u jednom delu istočne Evrope, Holokaust i njegove posledice izvan ovih „krvavih predela“ često izostaju iz fokusa naučnog istraživanja. Moja knjiga nastoji da Holokaust pomeri s periferije – posebno jugoslovenske periferije, gde je najveći broj žrtava život izgubio baš tu, u Jugoslaviji, pre nego što su se razbuknuli logori smrti na Istoku – i da to poveže s dužom putanjom istorije Holokausta i širim evropskim pamćenjem Holokausta.

Poglavlje 1 donosi teorijske argumente o odgovoru država na različite ontološke nesigurnosti s kojima su suočene posle velike političke promene – kraja komunizma – i to povezuje s pitanjem političkog pamćenja. Kada se iznova razmotre koncepti kosmopolitskog nasuprot nacionalnom pamćenju, posebno u onoj meri u kojoj se tiču pamćenja Holokausta, ovo poglavlje uvodi i pojam prisvajanja sećanja da bi se preciznije shvatila dinamika kojom se bavim kasnije u knjizi. Iznosim najbitnija istorijska ukrštanja u razvoju „evropskog“ kosmopolitskog pamćenja Holokausta i razmatram kako se ovo sećanje sukobljava s postkomunističkom istočnoevropskom istorijom Drugog svetskog rata, a Holokaust uopšte nije u središtu te priče. Ovo poglavlje opisuje različite strategije političkog otpora postkomunističkih država u dijalogu sa Zapadom u ovom delu tog narativa. Međutim, nisu samo istočnoevropske države promenile svoje sećanje da bi bile što „evropskije“.

³⁰ Timothy Snyder, „Poland vs. History“ [Poljska naspram istorije], *New York Review of Books*, 3. maj 2016, <http://www.nybooks.com/daily/2016/05/03/poland-vs-history-museum-gdansk>.

Postkomunističke države uspešno su promenile pristup Evropske unije pamćenju tako što su primorale EU da prihvati stav Istočne Evrope o „dva totalitarna režima“ dvadesetog veka.

Poglavlja 2 i 3 bave se sećanjem na Holokaust u bivšoj Jugoslaviji s fokusom na dve međusobno povezane priče – Srbije i Hrvatske. Te dve zemlje nalaze se u samom središtu opisa istorije Drugog svetskog rata i komunističke Jugoslavije i ti narativi se, u neprekidnom dijalogu, međusobno osnažuju i stavljaju na probu. Iako jedan ne može da opstane bez drugog – celokupni repertoar sećanja Srbije na Holokaust fokusiran je na masovna ubistva matičnih Srba u Hrvatskoj – odgovori te dve zemlje na sećanje posle komunizma sasvim su različiti. Dok se u Srbiji savremeno obeležavanje sećanja na Holokaust najneposrednije svodi na *obrtnje* – prisvajanje zločina iz Holokausta radi dokazivanja zločina komunizma, hrvatski odgovor je posebna vrsta *razlaza* i razdvajanja Holokausta i fašističkih masovnih ubistava Srba. U Hrvatskoj, ovo odvajanje je tako izraženo da je u nacionalnom pamćenju Holokaust povezan s izraženim svečanim komemoracijama, ali se iz toga u potpunosti isključuju masovna uništenja Srba – iako oba ubilačka plana istovremeno sprovodi isti režim – fašistička Nezavisna Država Hrvatska.

Ta dva poglavlja daju kratku istoriju Holokausta u Jugoslaviji, posebno ono što se događalo u te dve najveće države, kao i kratak pregled sećanja na Holokaust u vreme komunizma, što su obe države zajedno obavljale u okviru zajedničke federacije. Zatim se poglavlja odvajaju da bi svako pojedinačno, preko analize pamćenja Holokausta, ispričalo svoju priču o jedinstvenom odgovoru na pad komunizma i stvaranje nove nacije.

Poglavlje 4 odlazi na Baltik i razmatranje situacije u tom regionu vezuje za slučaj Litvanije, zemlje s najvećim brojem predratne jevrejske populacije i jevrejskih žrtava tokom Holokausta na području Baltika. Litvanija je zemlja koja je najagresivnije sprovodila strategiju *stapanja* sećanja, tako da se Holokaust i sovjetska okupacija Litvanije posmatraju zajedno, kao „dvostruki genocid“, a ne kao odvojeni istorijski događaji s posebnim tragičnim putanjama i posledicama. Litvanija je takođe bila u prvim redovima kreativnog korišćenja arhitekture međunarodne pravde posle Drugog svetskog rata – država progoni

pojedince zbog genocida, ne zbog Holokausta nego zbog „genocida“ sovjetske okupacije. Poglavlje počinje pregledom Holokausta u baltičkim zemljama, onda opisuje praksu sećanja na Holokaust u baltičkim zemljama tokom sovjetskog komunizma, i na kraju analizira postkomunističke strategije usmerene na očigledno korišćenje zakonskih i političkih struktura koje treba da se bave zločinima Holokausta, da bi se umesto toga proglasila zločinačkom sovjetska prošlost.

Zaključak ove knjige šire razmatra značaj obeležavanja sećanja na Holokaust posle komunizma i daje primer ostalih država istog regiona koje su sopstvenu političku memoriju prilagodile uklapanju u novo političko okruženje. Zaključak takođe otvara diskusiju o značajnijim implikacijama ove vrste obeležavanja sećanja na Holokaust koje treba da obrne pamćenje i da fašističke zločine uklopi u zločine komunizma. Osim toga, razmatram i odnos sećanja na Holokaust i sve prisutnije pokrete ekstremne desnice u Evropi, kao i opasnost da obrnuto sećanje na Holokaust u sadašnje vreme predstavlja ponovno ozakonjenje fašističkih pokreta. Završavam pozivom na solidarnu memoriju – pozivam ljude da priznaju, da se sete i da pokažu brigu o sećanju drugih jer samo to može biti temelj pravednijeg društva.

Značaj za dalja naučna istraživanja

Zašto Holokaust i zašto sada? O sećanju na Holokaust mnogo se razgovaralo i više puta vraćalo na tu temu, pa zbog čega je to i dalje važno? Moj osnovni argument jeste da istorijski i moralni značaj sećanja na Holokaust treba da bude očigledan. Sećanje na Holokaust bitno je i za svetsku politiku. Kao što je dokumentovano u mojoj knjizi, ogromne razlike u sećanju na Holokaust širom postkomunističke Evrope pokazuje da se tu mnogo štošta odvija pod plaštom Evropske unije. Kao što pokazuju zabrinjavajući zaokreti ka uskogrudosti u Poljskoj i Mađarskoj, pristupanje EU nije „kraj istorije“ kako su zamišljali arhitekti te ideje. U stvari, pristupanje Evropskoj uniji omogućilo je tim

državama da se okrenu radikalnim projektima revizije istorije i time izvrše nasilje nad istorijskim podacima o Drugom svetskom ratu samo radi svojih tekućih političkih ciljeva. Veliko obezakonjenje komunizma koje se širi Evropom od 1991. godine proizvelo je ozakonjenje fašizma, koji je uvijen u drugu omotnicu, prepričan i protumačen tako da ga u dvadeset prvom veku lakše progutaju.³¹ Velika tragedija anti-komunističkog pokreta leži u činjenici da je lišio snage i obaveznosti naš zajednički antifašistički pokret. Prema tome, moja knjiga ukazuje na mnogo načina na koje sećanje na Holokaust opstaje kao neuređen, sporan i instrumentalizovan, više od sedamdeset pet godina od kako je Hilda Dajč ušla u veliki, mračni, sivi kamion.

³¹ Preokret Mađarske pod Viktorom Orbanom, posebno sistematsko uzdizanje mađarskih fašista u Drugom svetskom ratu, možda je najočigledniji slučaj savremenog uvođenja fašizma u normalan život postkomunističke Evrope. Pregled preokreta Mađarske u pravcu ekstremne desnice može se naći kod: Péter Krasztev i Jon Van Til, *The Hungarian Patient: Social Opposition to an Illiberal Democracy* [Mađarski pacijent...], Budapest, Central European University Press, 2015.